

Produktiivinen ilmaisutyyppi ja käyttöalan laajentuminen

Diakroninen tutkimus suomen kielen *JA*-johdoksista
1500-luvulta nykysuomeen

KIRSI-MARIA NUMMILA

1 Johdanto

Tekijännimet (*agent nouns, nomina agentis*) ovat maailman kielissä yleisesti tunnettu ja tyyppillisesti huomattavan produktiivinen ilmaisutyyppi. Johdostyyppiin liittyy tunnetusti myös ajan kuluessa tapahtuvaa käyttöalan semanttista laajentumista. Tarkastelen tutkimuksessani suomen kielen deverbaalista *JA*-johdinta ja sillä muodostettua sanastoa diakronisesta näkökulmasta. Kysymys on suomen kielen omaperäisestä johtimesta, jolla on muodostettu uutta sanastoa kieleen sen kaikissa kehitysvaiheissa. Tutkimukseni tarkoituksena on tuottaa kokonaiskuva *JA*-johdosten käytöstä ja johdostyyppin kehityksestä suomen kielessä ajalta, jolta on olemassa dokumentoitua tietoa eli kirjallista todistusaineistoa. Laaja tutkimusaineisto kattaa noin 450 vuoden mittaisen ajanjakson 1500-luvulta 2000-luvulle. Kirjallisen aineiston lisäksi olen vertailun vuoksi koonnut sanastoa myös murreaineistosta.

JA-tekijännimet ovat perusluonteeltaan agenttiivisiä, aktiiviseen toimijaan viittaavia. Kysymys on deverbaalisesta johdostyyppistä. Tekijännimet viittaavat tyyppillisesti ihmiseen, mitä voidaan pitää luontevana, koska ihmiselämän keskeiset toimijat ovat yleensä ihmistarkoitteisia (Dressler 1986: 527). *Ison suomen kieliopin* (ISK) määritelmän mukaan nykysuomessa *JA*-johdoksen tarkoitteena voi olla myös eläin tai muu elollinen olento tai instituutio. Eläinten nimitykset ovat usein eläinlajin tai -tyypin nimeäviä termejä, kuten *jyrsijä*, *kehrääjä* ja *matelija*. Instituution tai muun vastaavan toimijan nimityksiä ovat esimerkiksi *kustantaja*, *jälleenmyyjä*, *rakennuttaja* ja *sarjanousija*. (ISK 2004: § 253.) Myös nämä voidaan lukea elollisten toimijoiden ryhmään, sillä niissäkin toiminnan taustalla on elävä olento, ihminen.

Elollisiin olentoihin viittaavien *JA*-johdosten lisäksi nykysuomessa on samalla johdinaineeksella muodostettuja elotontarkoitteisia nimityksiä. Näiden ilmausten on katsottu saaneen motivaationsa ihmisenkaltaisesta aktiivisesta toimijasta, ja niitä on luonnehdittu metaforisiksi. Keskeisiä elottomaan tarkoitteeseen viittaavia *JA*-johdosten

alaryhmiä ovat Ison suomen kieliopin mukaan välineiden nimitykset, kuten *avaaja* ja *nitoja*, muiden teknisten laitteiden nimitykset, kuten *aallonmurtaja*, *hiustenkuivaaja*, *hävittäjä*, *muuntaja* ja *mönkijä*, sekä matematiikan ja geometrian termit, kuten *hal-kaisija*, *nimittäjä* ja *osoittaja*. Laitteeseen viittaavalla *jA*-johdoksella on kielessä usein samakantainen *in*-johtaminen vastine (esim. *jäähdyttävä ~ jäähdytin*, *katkaisija ~ katkaisin*). (ISK 2004: § 253.) Suomessa virallinen kielenohjailu on tukenut johdinten eriytynyttä käyttötarkoitusta: *jA*-johdinta käytetään elollisesta ja *in*-johdinta elottomasta tarkoitteesta.

Aiemman tutkimuksen (Nummila 2011) perusteella tiedetään, että vanhimmassa dokumentoidussa suomen kielessä *jA*-johdoksilla on viitattu lähes yksinomaan ihmiseen (esim. *keritsijä*, *leipoja*, *palvelija*) tai ihmisenkaltaiseen, personifioituun toimijaan, kuten Jumalaan ja Jeesukseen (esim. *armahtaja*, *luoja*, *vapahtaja*). 1500-luvun kirjasuomessa *jA*-johdoksia ei esiinny lainkaan välineiden tai muiden esineiden nimityksinä. Kun verrataan tätä edellä esitettyyn nykysuomen *jA*-johdosten kuvaukseen tai sellaisiin viime vuosikymmenten uudissanoihin kuin *porraskiipijä* 'pyörätuolinkuljetin', *purjeristeilijä* 'moderni purjelaiava' ja *solunsalpaaja* 'sytostaatti' (Eronen 2007), voidaan todeta, että noin 450 vuoden aikana johdostyyppin käytössä on tapahtunut muutoksia. Tutkimukseni keskeisimpänä tehtävänä on selvittää, kuinka tämänhetkiseen tilanteeseen on tultu eli minkälaisia muutoksia *jA*-johtimen käytössä on vuosisatojen kuluessa tapahtunut ja minkälaisia historiallisia murroskohtia johtimen käytössä, produktiivisuudessa ja semanttisessa luonteessa on mahdollisesti nähtävissä. Tutkimuksen tarkoituksena on pitkän aikavälin kehityslinjojen kuvaaminen.

Artikkeli koostuu neljästä luvusta. Seuraavassa luvussa käsittelen tutkimuksen teoreettista taustaa ja viitekehystä ja esittelen tutkimusaineiston. Luvussa 3 siirryn aineiston semanttisten kategorioiden esittelyyn. Etenen esittelyssä kronologisesti 1500-luvulta 2000-luvulle. Tutkimuksessani kiinnostuksen kohteena ovat ennen kaikkea sanastossa aikojen kuluessa tapahtuneet muutokset. Toistoa välttääkseni esittelen jokaisesta aineisto-osasta pääasiassa sen, mikä on aiempaan nähden uutta. Poikkean tästä kuitenkin esiintymämääriltään hyvin vähäisten merkitysryhmien osalta. Mikäli jokin semanttinen ryhmä on jäänyt pois kielenkäytöstä tai kokenut aiempaan nähden olennaisia muutoksia, mainitsen niistä erikseen. Luvussa 4 analysoin tarkasteleman ilmaistyyppin skeemarakennetta ja sen kehitystä ja esitän lyhyesti loppupäätelmäni.¹

2 Tutkimuksen tausta ja tutkimusaineisto

Produktiivisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneet johdokset on kielentutkimuksessa perinteisesti luokiteltu johtoprosessin luonteen perusteella kahteen tyyppiin. Käytän omassa tutkimuksessani kategorioista nimityksiä syntaktinen ja leksikaalinen johtaminen tai sananmuodostus (ks. esim. Koski 1978: 103; ISK 2004: § 164; myös Kastovsky 1986a, 1986b). Syntaktisen johtamisen tulosten voidaan katsoa syntyvän spon-

1. Kiitän lämpimästi Virittäjän kahta nimetöntä arvioijaa saamistani hyödyllisistä kommentista.

taanisti kielen käyttö- ja lauseyhteyden määrääminä. Syntaktisen sananmuodostuksen tuloksena syntynyt johdos viittaa usein johonkin aiemmin tekstissä esitettyyn seikkaan (esim. *Korjasin tekstin tunnissa. Olen nopea korjaaja; Nainen valtasi koko pitkän penkin. Tuollaiset penkinvaltaajat ovat raivostuttavia*). Syntaktisen sananmuodostuksen motiivina voikin olla sanaluokan vaihtaminen. *jA*-johdoksia käytetään yleisesti myös tarkoitetaan kuvailevina ilmauksina; tällöin mitään aiempaa vihjetä ei välttämättä tarvita, kuten seuraavat Ison suomen kieliopin (2004: § 253) esimerkit osoittavat: *Auto on ilmanpilaaja, maisemanrumentaja ja oikea tappaja; Tunnetusti palokaasut ovat pahimpia tulipalon levittäjiä*. Näissä tapauksissa *jA*-johdos ei ole tarkoitteen varsinaisen vakiintunut nimitys (esim. *tappaja* auton nimityksenä).

Leksikaalisella johtamisella viitataan puolestaan sanaston tietoiseen kartuttamiseen. Tällaista sanastoa muodostetaan, kun kieliyhteisö tarvitsee nimityksen jollekin tarkoitteelle, jolla sellaista ei vielä ole. Kielessä nimitystä ilman voivat olla esimerkiksi uudet keksinnöt, laitteet tai aatteet. Leksikaalinen johtaminen on termiluonteista, ja usein johdokset muodostetaan käytännössä suoraan leksikkoon ilman asteittaisia vakiintumisvaiheita (esim. *porraskiipijä* 'pyörätuolinkuljetin'). (Ks. esim. Koski 1978; ISK 2004: § 164.) Vaikka sananmuodostuksen päätyypit ja perusfunktiot ovat lingvistiikassa yleisesti hyväksytyt, todellisessa kielenkäytössä esiintyvien johdosten jakaminen kahteen ryhmään ei ole aina selvää. Kielen kategorioille tyypillisesti leksikaalisen ja syntaktisen sananmuodostuksen rajaa voidaankin luonnehtia liukuvaksi ja tulkinanvaraiseksi. Tähän vaikuttaa osaltaan se, että ilmauksen vakiintuminen leksikaaliseksi yksiköksi voi tapahtua vaiheittain (ks. esim. Koski 1981; ISK 2004: § 166; myös Langacker 1987: 59; Heyvaert 2003: 44). Käytännössä johdoksen leksikaalisuuden arviointi perustuu sanan syntaktiseen käyttötapaan ja merkitykseen käyttöyhteydessään sekä tutkijan tietoon kielenulkoisesta maailmasta eli sanan sosiohistoriallisesta kontekstistä.

Tutkimusaineistoni koostuu 2 000 *jA*-johdoksesta. Aineisto sisältää tasakokoisia noin 400 johdoksen osa-aineistoja 1500-luvulta 2000-luvulle ulottuvalta ajanjaksolta. Aineistot on pyritty koostamaan mahdollisimman monipuolisesta ja jokapäiväisestä sanastosta. Jokainen osa-aineisto sisältää sekä sanakirjoista että teksteistä (kaunokirjallisuudesta, tietokirjallisuudesta ja sanomalehtiteksteistä) koostettua dataa. Käytettävissä olevat kieliaineistot, ennen kaikkea sähköiset tekstikorpukset, asettavat omat rajoituksensa osa-aineistojen tasakoosteisuudelle. Osa-aineistojen sisällä sanakirja- ja tekstiaineistot muodostavat vastaavan laajuiset kokonaisuudet. Tästä poikkeuksena on 1900-luvun lopun ja 2000-luvun alkua edustava aineisto, jossa korpusteksteistä poimitun aineiston osuus on suurempi kuin muissa osa-aineistoissa (350 sanaa). Tämä johdetaan käytännön syistä, sillä aineistolähteenä käytetyssä uudissanaluelteossa *jA*-tekijänimiä on noin 50.

Ensimmäisen osa-aineiston muodostavat 1500- ja 1600-luvun sanastot yhdessä. Keskenään samanlaajuiset osat koostuvat Mikael Agricolan teosten (AI–III, 1543–1552) ja 1600-luvun tulkisanakirjojen (Schroderus 1637; VR 1644; Florinus 1678) sisältämistä *jA*-johdoksista. Toinen osa-aineisto edustaa 1700-luvun sanastoa ja on poimittu Christfrid Gananderin sanakirjasta *Nytt finskt lexicon* (1787, aakkosväli A–E), Antti Litzeliuksen *Suomalaiset Tieto-Sanomats* -sanomalehtiteksteistä (1775–1776,

VKK), 1700-luvun almanakkateksteistä (1705–, VKK) sekä Gananderin muista teoksista (kaikki VKK). Kolmas eli 1800-luvun osa-aineisto perustuu Elias Lönnrotin *Suomen ja ruotsin tulkien* (1848), 1800-luvun kaunokirjallisuuden (Aleksis Kiven tuotanto, VNK) ja sanomalehtitekstien (*Suometar* 1847; *Mehiläinen* 1859, VNK) sanastoon. Neljättä osa-aineistoa eli 1900-luvun taitteesta 1970-luvulle ulottuvaa ajanjaksoa edustaa otos 1900-luvun alkuvuosikymmenten kaunokirjallisuuden *jA*-johdoksista sekä uudissanakokoelma *Uudissanasto 80:n jA*-tekijännimet (n. v. 1960–1979). Lisäksi olen aikakauden vertailu- ja tukiaineistoksi koostanut 400 johdoksen otoksen *Nykysuomen sanakirjasta* (aakkosväli A–E). Tutkimuksen viides osa-aineisto koostuu 1900-luvun lopun ja 2000-luvun alun sanastosta. Aineisto perustuu uudissanakokoelman *Uudissanat rötösherrasta salar akkaaseen* (Eronen 2007) *jA*-johdoksiin (v. 1982–2007) ja otokseen 1990-luvun sanomalehtitekstien johdoksista (*Aamulehti* 1995; *Turun Sanomat* 1999, FTC). Lisäksi olen vertailua varten koostanut murreaineiston Muoto-opin arkiston (DMA) *jA*-johdoksista.

Tutkimusdata on koottu yhden kriteerin perusteella: ilmaukset ovat *jA*-tekijännimiä, eli ne edustavat tiettyä ilmaisutyyppiä ja tiettyä skeemarakennetta. Kompleksisten ilmausten muodostus perustuu lähtökohtaisesti analogiaan, eli uusia ilmauksia muodostetaan kieleen vanhojen mallien pohjalta. Kognitiivisen kielikäsitteilyn mukaan skeemat edustavat kielen käytössä toteutuvia malleja: ne kuvaavat kielen säännön- ja mallinmukaisuutta. (Ks. esim. Langacker 1988: 134, 147; Onikki 1994; Leino 1993: 64–66; Leino 1994.) Samankaltaisina ilmauksina *jA*-tekijännimet muodostavat yhteisen kategorian, jonka tyypillisiä tai vähemmän tyypillisiä edustajia yksittäiset ilmaukset ovat. Yhdessä ja erikseen *jA*-johdokset edustavat tiettyä semanttis-morfologista mallia. Käsitän tutkimuksessani skeeman tällaiseksi semanttiseksi rakennemalliksi. Puhun perusskeemasta ja sen semanttisesta laajentumisesta.

Tutkimukseni pääasiallinen mielenkiinnon kohde eivät ole tekijännimikategorian tyypilliset tapaukset, vaan asetettuihin tutkimuskysymyksiin vastaaminen edellyttää sen selvittämistä, mitä todellisessa kielenkäytössä jää tai on jäänyt *jA*-johdoskategorian ja perusskeeman rajoille. Mielenkiinnon kohteena on ennen kaikkea *jA*-johdosten merkitysalassa aikojen kuluessa tapahtunut laajentuminen. Tällöin perusskeeman voidaan ajatella säilyvän ennallaan mutta merkitysalan laajenevan (Dressler 1986: 526–527; 1987: 99; Panther & Thornburg 2002: 193). Kysymystä voidaan toisaalta lähestyä myös siitä näkökulmasta, kelpaako aiempi niin sanottu ylätasoon skeema enää kielen myöhemmässä kehitysvaiheessa kuvaamaan ilmaisutyyppiä tarpeeksi kattavasti vai olisiko syytä etsiä uusi tai vaihtoehtoinen, kuvattavan kielen kannalta ajantasainen perusskeema. Agentiivinen tekijännimi ilmaisutyyppiä kuvaavana skeemana on voitu perustellusti kyseenalaistaa ainakin nykyenglannissa (mm. Heyvaert 2003).

Tekijännimet ovat laajasti kielissä käytetty johdostyyppi (ks. esim. Bauer 2000), jonka luonteenomaisena piirteenä voidaan pitää polyseemisuutta (esim. Panagl 1975; Dressler 1980, 1986; Booij 1986; Bauer 2000; Luschützky & Rainer 2011a, 2011b; aiheesta laaja-alaisesti STUF 64:1; STUF 64:4). Yleinen näkemys on, että agentiivisten, ihmistoiimijaa merkitsevien tekijännimien ja morfologisesti samanlaisten mutta erimerkityksisten johdosten suhde perustuu juuri johdinaineksen morfologiseen semanttiseen polysemiaan eli monifunktioisuuteen, ei morfologiseen homonymiaan

(ks. kuitenkin Luschützky & Rainer 2011a: 3–6; 2011b: 290).² Toinen keskeinen tekijännimiin liitetty tekijä ja piirre on metaforisuus, jolla on aiemmin selitetty käytännössä kaikki johdostyyppiin liitetty polyseemisuus ja monialaisuus. Näkemys kohtasi eräänlaisen alasajon 1900-luvun viimeisinä vuosikymmeninä (Panagl 1975; vrt. kuitenkin Ryder 1991³), mutta on saanut kuitenkin uutta kannatusta muutamissa 2000-luvun tutkimuksissa (erit. Panther & Thornburg 2002; myös Booij 2012: 222–223).

Kuten edellä todettiin, vanhimman kirjasuomen *jA*-tekijännimet ovat lähes yksinomaan ihmistarkoitteisia (poikkeuksena lähinnä Jumalaan viittaavat nimitykset, esim. *luoja*). Vaikka *jA*-johtimella ei ole alkuperän osalta yhteistä indoeurooppalaisten kielten *r*-aineksisten tekijännimien kanssa, vaikuttaa niiden varhainen kirjakielinen kehitys vastaavan lähes identtisesti toisiaan (ks. ieur. kielten osalta esim. Kastovsky 1971; Dalton-Puffer 1994; Müller 2011). Ihmistarkoitteisten johdosten lisäksi agenttiivinen merkitys voi olla muilla eläviin olentoihin viittaavilla tekijännimillä (eläimet; myös kasvit, esim. sa. *Trab-er* 'ravihevonen', ra. *pommi-er* 'omenapuu'). Luonteeltaan agenttiiviseksi voidaan ymmärtää myös elottomaan tarkoitteeseen viittaavat automaattisten laitteiden nimitykset (esim. en. *buzz-er* 'summeri'). Erityisen usein tekijän merkitys on kielissä laajentunut käsittämään välineen merkityksen (esim. en. *screwdriv-er* 'ruuvimeisseli'). Agenttiivisten tekijän- ja välineennimien välillä on nähty jopa universaalisti toteutuva yhteys. Näin yleistävästä käsityksestä on kuitenkin jouduttu luopumaan (ks. Bauer 2000; Luschützky & Rainer 2011b).⁴ Tekijännimien merkitys on voinut kielissä laajeta osoittamaan myös henkilön alkuperää (esim. en. *London-er* 'lontoolainen') tai paikkaa (esim. en. *din-er* 'ruokapaikka'). Jälkimmäiset tapaukset edellyttävät, että johdinsuffiksi voi liittyä suomen *jA*-johtimesta poiketen myös nomineihin (esim. en. *garden-er*, sa. *Gärtn-er* 'puutarhuri'). (Ks. tark. esim. Dressler 1986: 524–526; Booij 1986: 503, 509–510; Ryder 1991, 1999: 284–291; 2000; myös Bauer 2000: 40, 43.)

Tekijännimiin liittyvän polysemian on esitetty tapahtuvan kielissä tyypillisesti tietyn hierarkian mukaisesti, ei mielivaltaisesti. Kuten edellä kävi ilmi, useissa kielissä agenttiivista tekijän merkitystä on katsottu seuraavan välineen merkitys. Edelleen merkitys on saattanut laajentua tarkoittamaan paikkaa tai alkuperää. Esimerkiksi latinan tekijännimijohdin *-tōr* esiintyy klassisessa latinassa vain agenttiivisena tekijännimenä, myöhäislatinassa ja keskiajan latinassa myös välineen merkityksessä ja myöhemmin italiassa myös lokatiivisessa merkityksessä. (Dressler 1986: 524–526; ks. myös Rainer 2011.) Vastaava kehityskulku henkilötarkoitteisesta perusmerkityksestä välineennimiin

2. Nykysuomen näkökulmasta *jA*-suffiksin homonymiasta voitaneen puhua produktiivisen, agenttiivisen tekijännimityypin ja alaviitteessä 7 käsiteltyn vanhojen kasvien ja eläinten (esim. *kataja*) nimitysten osalta.

3. Suomen kielen johdostutkimuksessa metaforan merkitystä johdosten käyttöalan laajentamisen motivoijana on analysoinut ennen kaikkea Vesa Koivisto erityisesti tarkastellessaan perusmerkitykseltään refleksiivisen *UtU*-verbijohtimen synkronista polyseemiaa (1992; vrt. myös ISK:n perusnäkemys johdinten polyseemisuudesta).

4. Kysymys agenttiivisen tekijännimen ja välineennimen universaalista hierarkkisesta suhteesta, jossa agenttiivinen johdos sijaitsee välineennimeä ylempällä tasolla, on suomen kannalta kiinnostava. Meillä omaperäisen (*U*)*ri*-johtimen kehityksen on katsottu historiallisesti kulkeneen vastakkaiseen suuntaan, välineestä tekijään (Leskinen 1963; Hakulinen 1979: 177–178, 220). Samankaltaisia esimerkkejä on muistakin kielistä (ks. Beard 1990: 119; Luschützky 2011). Suomen kielen osalta on huomioitava myös germaanisten kielten vaikutus kehitykseen.

on tapahtunut keskiajan englannista nykyenglantiin (esim. Kastovsky 1971, 1985), varhaisesta yläsaksasta nykysaksaan (esim. Müller 2011; Scherer 2005, 2011) ja myöhäisruotsista nykyruotsiin tultaessa (esim. Ekberg 1995; Lilie 1921).⁵

Dresslerin (1986: 527) tunnetun näkemyksen mukaan tekijännimien merkitysalan laajentuminen korreloi tarkoitteen elollisuuden kanssa. Ihmiselämän näkökulmasta tärkeimmät nimettävät ovat ihmisiä, seuraavaksi tärkeimpiä ovat eläimet, sitten hedelmää tuottavat kasvit, sitten persoonattomat toimijat, välineen nimet ja viimeiseksi paikat, tilat ja alkuperä. Kolmesta viimeksi mainitusta ryhmästä alkuperäinen toimijuuden merkitys on kadonnut. Booijin (1986) mukaan deverbaalisen tekijännimityypin edustajat voidaan jakaa tavallisesti kolmeen pääryhmään: 1) elollisiin toimijoihin, 2) elottomiin toimijoihin (laitteet) ja 3) välineisiin (ks. Booij 1986: 509–512, *personal agent* > *impersonal agent* > *instrument*). Luschützky ja Rainer (2011a: 5) kritisoiivat Booijin niin sanotussa laajentumisskeemassa esitettyä järjestystä, sillä heidän mukaansa se on mahdollinen vain synkronisesti kieltä tarkasteltaessa. Diakroniselta kannalta järjestyksen tulisi olla mieluummin *personal agent* > *instrument* > *impersonal agent*, koska automaattiset laitteet liittyvät vasta teolliseen vallankumoukseen eli kielen kehityksen ja käytön näkökulmasta suhteellisen myöhäisiin aikoihin.

Edellä esitetty kuvaus tekijännimijohdostyyppien laajentumisesta on yleisluonteinen, mutta sitä voidaan pitää käsillä olevan tutkimuksen kannalta eräänlaisena hypoteesina. On kuitenkin tunnettua, että on kieliä, joissa välineen merkitys ei juonnu agenttiivisesta merkityksestä tai ole muuten siihen nähden sekundaari (esim. Rainer 2011; myös Luschützky 2011; Müller 2011; Rosenberg 2011; ks. myös alaviitettä 4). Todellisudessa kehityskulun kuvaaminen onkin kielikohtaista (vrt. myös tämän tutkimuksen tulokset, luku 4). Tekijännimistä ja niiden monimerkityksisestä luonteesta on tehty eri kielissä runsaasti tutkimusta. Suomen osalta tilanne on toinen: *JA*-johdoksista esitetyt huomiot rajoittuvat yleisluonteisiin kielenkuvauksiin (erit. Hakulinen 1979; ISK 2004). Vain 1500-luvun kirjasuomen osalta tekijännimien laatu ja käyttö on kartoitettu (Nummila 2011). Käsillä olevan tutkimuksen tarkoitus on täyttää paitsi *JA*-johdosten myös yleisesti suomen kielen substantiivijohdostutkimuksen aukkoa: lähes kaikkia yksittäisiä johdostyyppisiä käsittelevä tutkimus odottaa vielä tekijäänsä.

3 Aineiston analyysi

1500- ja 1600-luvun teksteissä *JA*-johdoksilla viitataan lähes yksinomaan ihmiseen tai ihmisen kaltaiseen tarkoitteeseen. Tämä koskee niin leksikaalista kuin syntaktista käyttöä. Agricolan teoksissa esiintyy noin 190 erilaista *JA*-johdosta, joista ihmisviitteisiä on 148 ja personoituun kolmiyhteiseen Jumalaan viittaavia 45 (Nummila 2011: 105, 116). Jälkimmäisen tyyppin runsaslukuisuus liittyy aineiston uskonnolliseen luonteeseen. 1600-luvun kirjakielinen sanasto on aiempaa monipuolisemmin eri elämän alueita ja aihepiirejä kuvaavaa. Jokapäiväistä sanastoa sisältävissä tulkiskanakirjoissa tavattavista

5. Kaikissa mainituissa indoeurooppalaisissa kielissä keskeinen *r*-aineksinen tekijännimien johdin palautuu historiallisesti yhteiseen alkuperään eli latinan *āri(us)*-johtimeen.

jA-tekijännimistä 188 on ihmiseen viittaavaa; Jumalaan viittaavia on yksi (*luoja*). Suuri osa vanhimman aineisto-osan johdoksista on neutraaleista verbeistä muodostettua, jokseenkin vakiintumattoman oloista sanastoa (esim. 1a).⁶ Niin sanottua leksikaalista sananmuodostusta edustavissa ilmauksissa merkittävän semanttisen ryhmän muodostavat elinkeinon harjoittajaan tai vastaavaan ammattimaiseen toimijaan viittaavat nimitykset (esim. 1b). Tämänkaltaisen sanaston lisääntyminen liittyy osaltaan keskiajan ja uuden ajan taitteen kaupungistumiseen ja ammatilliseen eriytymiseen (ks. Nummila 2011). Kolmatta merkitysryhmää edustavat ihmisen luonteen piirrettä tai muuta ominaisuutta kuvailevat ilmaukset (esim. 1c). Varsinaisia deskriptiivisiä tai onomatopoeettisia ilmauksia on niukasti (esim. 1d).

- (1) a. *alkaja, auttaja, juoja, juoksija, kuulija, lukija, puhuja, saaja, syöjä, tekijä, voittaja*
- b. *keritsijä, kutoja, kylväjä, kyntäjä, myyjä, ompelija, opettaja, parantaja, parkitsija, pesijä, rakentaja, teurastaja; lasinvalaja, juomanlaskija, kirjanpränttääjä, satulantekijä*
- c. *kiukkuitsija, panettelija, parjaaja, pilkkaaja, valehtelija; huorintekijä, hyvän-tekijä*
- d. *häköttää* 'nopeasti puhuva'

Ihmisen kaltaisiksi ymmärrettyihin, yliluonnollisiin olentoihin viittaavia nimityksiä on erityisesti uskonnollisissa teksteissä. Ne ovat tyypillisesti Jumalaan ja Jeesukseen viittaavia ilmauksia, joilla on voimakas käänöslainatausta (esim. 1e) (ks. tark. Nummila 2011: 116–117). 1600-luvun aineistossa tavataan myös yksi kansanperinteeseen kuuluva uskomusolento (esim. 1f). Se on laajalti eurooppalaisessa kansanperinteessä tunnettu olento, joka on ahdistanut nukkuvaa ihmistä konkreettisesti hänen rintansa päällä istumalla ja painamalla (tark. Nummila 2008).

- (1) e. *armahtaja, luoja, vapahtaja*
- f. *painaja* 'painajainen'

1500–1600-luvun aineiston noin 400 *jA*-johdoksesta eläimeen viittaavia on kahdeksan.⁷ Suhteellisen vähäisestä lukumäärästä huolimatta tapaukset ovat var-

6. Johdosten merkitys ja leksikaalinen laatu ilmenevät kontekstista. Tilan säästämiseksi ilmaukset esitetään tässä kuitenkin lauseyhteydestä irrallaan.

7. Kirjasuomessa on alusta alkaen tunnettu linnunnimitykset *huuhkaja* ja *hyypiä* 'huuhkaja'. Kysymys on ääntä jäljittelevistä, onomatopoeettisista ilmauksista. Häkkisen (2004: 43) mukaan niissä johdinaineksen funktiona on toimia lähinnä sanan substantiivisuuden osoittimena. Koska ilmaukset eivät nykysuomen näkökulmasta edusta läpinäkyviä tekijännimiä, on ne jätetty tutkimusaineiston ulkopuolelle. Vastaavaa vanhaa sanastoa tavataan nimenomaan lintujen (*tohtaja*), kalojen (*säynäjä* ~ *säynävä*) ja kasvien (*kataja* ~ *katava*, *petäjä*) nimityksissä. (Ks. näistä johdoksista ja niiden luokittelusta myös Hakulinen 1979: 126–127.)

sin kiinnostavia, koska ne edustavat kautta aikojen ensimmäisiä dokumentoituja, ihmistarkoitteisista *jA*-johdoksista semanttisesti poikkeavia ilmauksia. Ne saavat motivaationsa tarkoitteen ominaispiirteestä. Tapauksista kaksi on luonteeltaan yleisnimityksenomaisia (esim. 1g; vrt. esimerkit 1a)⁸; muut ovat entiteettiä yksityiskohtaisemmin kuvailevia. Osa ilmauksista on tiettyyn eläinlajiin viittaavia mutta vakiintumattomia ja kertaluonteisia (esim. 1h). 1h-esimerkit ovat peräisin perinteisestä eläinten tiineysaikoja käsittelevästä runosta, jossa esiintyy myös vastaavantyyppisiä kertaluonteisia *vA*-deverbaaleja.⁹ Kysymys on onomatopoeettisesta sanastosta (vrt. myös alaviite 7). Myös 1i-esimerkit ovat ääntä jäljitteleviä. Tapausten 1h ja 1i voidaan kuitenkin katsoa poikkeavan toisistaan vakiintuneisuudeltaan (käyttöyhteydessä ja käyttöajankohtana). Vastaavantyyppisiä ilmauksia tunnetaan vanhastaan muistakin kielistä (esim. Remmer 2011: 67–68).

(1) g. *syöjä* 'sadon tuholainen'¹⁰, *matelija*

h. *kakottaja* 'kana', *kotkottaja* 'hanhi', *naukkuja* 'kissa', *papottaja* 'jänis'

i. *hyryttäjä* (hevosesta), *ruogonpäristäjä* (tietty lintulaji; kirj. 'pelikaani')

Ihmiseen, ylikuonolliseen olentoon ja muutamien eläimeen viittaavien tapausten lisäksi muita merkitysryhmiä ei 1500–1600-luvun aineistossa ole edustettuina. Aikakauden muut tekstit eivät muuta kuvaa. Varhaisen kirjallisuuden perusteella *jA*-johdoksia muodostetaan lähes yksinomaan ihmistoimijoista. Elottomista tarkoitteista niitä ei muodosteta lainkaan. Poikkeuksena on mainittava kirjasuomessa alusta asti tavattava ilmaus *pitäjä* 'keskiaikainen varainkantoalue'. Kysymys on historiallisesti *pitää*-verbiin perustuvasta johdoksesta (esim. SSA s. v. *pitäjä*), mutta nykykielen näkökulmasta sana ei ole semanttisesti läpinäkyvä. Tapaus on yksittäinen ja marginaalinen; lisäksi ilmauksessa esiintyvän johtimen agenttiivinen merkitys on läpinäkymättömyyden vuoksi kyseenalaistettavissa (vrt. alaviitteen 7 esimerkit).

1700-luvun aineisto perustuu Gananderin sanakirjasta ja korpusteksteistä poimituun aihepiireiltään monipuoliseen sanastoon. *jA*-johdokset viittaavat edelleen lähes yksinomaan ihmiseen. Ihmisviitteinen sanasto vastaa laadultaan pitkälti aiempaa, ja suuri osa sanastosta on vanhastaan kirjakielessä tunnettua. Edelleen leksikaalistuneilta vaikuttavien ilmausten määrä on varsin vähäinen siitä huolimatta, että suuri osa aineistosta on sanakirjalähtöistä. Mukana on myös kirjakielessä uusia ilmauksia. Niitä edustavat Gananderin ihmistä kuvailevat deskriptiiviset ilmaukset, jotka vanhimmasta aineistosta lähestulkoon puuttuvat (esim. 2a).

8. Ylemmän tason käsitettä edustaisi Agricolalla esiintyvä edelleenjohdos (jonkinlainen kaksois-tekijännimi) *metsän eläjämät* 'metsän eläimet' (*elä-jä-in*). Aineistoon on kuitenkin poimittu vain varsinaiset *jA*-johdokset.

9. 1 Kymenen Kwta *Naurua* / 2 kymenen Kwta *Ammua* / 3 Caxitiojista kymende kwta *Hirnuua* / 4 Seitzemen Kwta *Möketäue* / 5 Cwsi Kwta *Mäkyue* / 6 Wisi Kwta *winguua* / 7 Cwsi kwta *Rääkyue* / 8 Neli kwta *Papottaija* / 9 Neli kwta *Nauckuija* / 10 Colme wijcko *Cakottaija* / 11 Neli wijcko *Cotkottaia* (AI-072).

10. *söya* *Caikinaiset iotca Jyuen wahingoittauat* (AIII-765-reun1).

- (2a) *hoikottaja* 'huhuilija, huutaja', *huirettelia* 'tuhlaaja', *hyssyttäjä*, *häikistäjä* 'isot-
telija, kerskailija', *härsyttäjä*, *kalkuttaja*, *kijkuttaja*, *koputtaja*, *kropsuttelija*

1700-luvun sanastossa eläinten nimitysten määrä on edelleen vähäinen eikä johdosten merkitysala vaikuta eroavan aiemmasta. 400 *JA*-johdoksen aineistoon eläinten nimityksiä on osunut neljä; kaikki tapaukset ovat luonteeltaan kuvailevia. Kuvailevuus perustuu eläimelle ominaiseen ääntelyyn (esim. 2b) tai muuhun käyttäytymistapaan (esim. 2c). 2c-tapaus vaikuttaa nykysuomen näkökulmasta yleisluontoiselta, mutta se ei ole välttämättä vielä 1700-luvulla ollut sellainen (Pitkänen-Heikkilä 2013: 70). Varsinaisen tutkimusaineisto-otoksen ulkopuolelta Gananderin sanakirjasta löytyy samankaltainen ilmaus *kävyn-puria*. Tapaus esiintyy runotyyppisessä kontekstissa, jossa mainitaan myös eläimen ensisijainen nimitys *orava*. Myös äänen jäljitteilyyn perustuvia tapauksia löytyy muitakin. Näitä ovat esimerkiksi jo 1500-luvun aineistosta tutut *kaakottaja* ja *kotkottaja*, jotka ovat peräisin edellä alaviitteessä 9 esitetyn kaltaisesta runosta (ks. Ganander 1787 s. v. *kuu*). Myöskään nämä eivät ole tarkoitteidensa ensisijaisia nimityksiä, vaan ovat tässä mielessä sekundaareja. Sellaisissa Gananderilla tavattavissa nimityksissä kuin *kakerdaja* 'merilintu, tark. kaakkuri' ja *kaklaaja* 'hanhi' motivaatio ei ole yhtä läpinäkyvä kuin edellisissä. Nämä voidaan myös nähdä murrealuesidonnaisina lajinnimityksinä. Vanhaa ja vakiintunutta *huuhkajaa* lukuun ottamatta 1700-luvun aineiston eläimennimitykset ovat peräisin Gananderin sanakirjasta.

- (2) b. *haukkuja* (koirasta), *hirnuja* (hevosesta)
c. *jyrsiä* 'jyrsijä, nakertaja'

Koko aineiston ensimmäinen (ja ainoa) *JA*-johtiminen kasvinnimitys (esim. 2d) on tapauksena tyypillinen hedelmäpuun nimitys (ks. Dressler 1986: 527). Tämä ensimmäinen ja yksittäinen ilmaus on käännöslaina (vrt. ru. vastine *frucht bärande*). Samassa yhteydessä esiintyy kolme samakantaista ja vanhassa kirjasuomessa merkitykseltään läheistä ilmaisutyyppiä: *hedelmän-kandawa* l. *-kantaja*, *hedelmän-kandawaiset puut* (Ganander 1787 s. v. *hedelmä*).

- (2d) *hedelmän-kantaja*

Merkittävänä erona aiempaan nähden ovat viimeistään 1700-luvun lopulla kirjallisuuteen ilmestyvät elottomaan tarkoitteeseen viittaavat *JA*-johdot. Kysymys on muutamasta tapauksesta, mutta ne ovat osoitus merkitysalan laajentumisesta. Tapauksista ainakin toinen (esim. 2e) on selvä käännöslaina, joskin sen tarkka merkitys jää epäselväksi. Toinen esimerkki (2f) on abstraktinoloinen ja luonteeltaan metaforinen. Tapaukset ovat peräisin Gananderin sanakirjasta; tekstiaineistoissa tapauksia ei ole.

- (2) e. *hetkein-osoittaja* 'kello; kellonviisari' (ru. *timwijsare*; *hetki* 'tunti')
f. *arpoja* (maata sattumanvaraisesti nostavasta aurasta)

1800-lukua edustava tutkimusaineisto perustuu Lönnrotin tulkisanakirjan sanastoon, sanomalehtiteksteihin ja kaunokirjallisuuteen. Kaikki sanakirjassa esiintyvät *jA*-johdokset ovat elollistarkoitteisia. Ihmiseen viittaavia näistä 200 johdoksesta on 188. Sanastossa on aiempaa runsaammin ammattiin tai ammattimaiseen toimijaan viittavia ilmauksia (esim. 3a), mikä vastaa kielenulkoisen maailman kehitystä ja yhteiskunnallista tilannetta. Ihmiseen viittaava kuvaileva sanasto on etenkin tekstiaineistoissa varsin vähäistä.

- (3a) *historioitsija, hoitaja, keittäjä, suomentaja, tutkija, toimittaja; kuvanveistäjä, käsikirjoittaja, laulunopettaja, maantunteja 'maantieteilijä', metsänhoitaja, pikakirjoittaja, rokonpania 'rokottaja'*

1800-luvun aineistossa kiinnostavan merkitysryhmän muodostavat 11 taudinimitystä (esim. 3b). Tapaukset ovat peräisin Lönnrotilta. Vastaavanlaisia nykysuomen näkökulmasta erikoisia taudinimityksiä esiintyy 1800-luvun kirjallisuudessa aineistoon osuneiden lisäksi muitakin (ks. Nummila 2008; ks. tautisanoista myös Peltokorpi 2002). Samanhahmoisia ilmauksia tavataan jo 1700-luvun aineistossa Ganderilla (*ahdistaja, korventaja, kuolettaja*), mutta ilmausten erityismerkityksestä ei todellisen kielenkäyttökontekstin puuttuessa voida sanoa mitään. *jA*-johtimisten taudinimitysten tausta on kansankielinen (erit. kainuulaismurteinen), ja niiden motivaatio perustuu vanhaan ja yleiseen uskomukseen taudeista elävinä ja aktiivisina olentoina (vrt. *painaja* esim. 1f). Vaikka 1800-luvun kirjasuomessa tavattavat tapaukset perustuvat vanhaan kansankieliseen malliin, niiden taustalla oleva alkuperäinen motivaatio on ainakin osin menettänyt merkityksensä tai ainakin hämärtynyt maailmankuvan muuttuessa. Ei ole sama, onko sanan muodostanut 1800-luvun lääketieteen edustaja ammatillisen terminologian tarpeeseen vai konkreettisiin tautiolentoihin elävinä toimijoina uskovat tavalliset ihmiset. Vaikka skeemarakenne on edelleen sama, ajatus ei. (Nummila 2008.)

- (3b) *hengenahdistaja, luunkolottaja, näivettäjä, päänpakottaja, (äänen) sortaja, syöjä* (vrt. *syöpä*)

1800-luvun aineiston 400 tekijännimestä eläimeen viittaavia on vain yksi (esim. 3c). Tutkimusaineiston perusteella merkitysryhmän edustajien määrä vähenee ajan mitaan. 1800-luvun tapaus esiintyy tulkisanastossa. Elollisten tarkoitteiden joukkoon voidaan lisäksi lukea kaunokirjallisessa aineisto-osassa tavattava ilmaus, jolla viitataan ukkoseen (esim. 3d). Kysymys on ilmiöstä, joka on elollistettu kautta aikojen (vrt. myös nimitys *ukkonen* sekä esim. 5g).

- (3) c. *verenimejä 'iilimato'*
d. *jyristäjä 'ukkonen'*

1800-lukua edustavassa aineisto-osassa ei tavata *jA*-johtimisia välineen- tai laiteenimityksiä. Mukana on kuitenkin neljä metaforista, elottomaan tarkoitteeseen viittaa-

vaa ilmausta (esim. 3e). Ne ovat peräisin sanomalehti- ja kaunokirjallisuusaineistoista. Kysymys on tyypillisistä syntaktisen sananmuodostuksen tuloksista. Aineiston perusteella *jA*-johtimisten, metaforisten ilmausten käyttö elottomista tarkoitteista alkaa hiljalleen yleistyä 1800-luvun kuluessa.

- (3e) *ponnistaja* (pakottavasta, tapahtumia liikkeelle saattavasta asiasta), *sivistäjä* (ihmisiä sivistävästä Suomen Talousseurasta), *synnyttäjä* (kohtuuden ja raittiuden aikaan saavasta sivistyksestä), *säilyttäjä* (kirstusta, jossa voi säilyttää papereita)

Tutkimusaineisto on pyritty koostamaan monipuolisesta ja jokapäiväisestä sanastosta (sanakirjat, sanomalehdet ja kaunokirjallisuus). Koska 1800-luvulta lähtien muodostettiin runsaasti uutta erityisalojen sanastoa tieteen tarpeisiin, on kokonaiskuvan kannalta kiinnostavaa poiketa tarkastelemaan myös hieman tätä sanastoa. 1800-lukua edustavan varsinaisen tutkimusaineiston perusteella sekä eläimiin että välineisiin tai laitteisiin viittaavat nimitykset puuttuvat lähes kokonaan; poikkeuksena yksi eläimeen viittaava nimitys (*verenimejä*). Elottomaan tarkoitteeseen viittaavia varsinaisia välineen tai muun tarkoitteen nimityksiä ei tavata lainkaan, sillä metaforisia, syntaktisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneitä kuvailevia ilmauksia (ks. esim. 3e) ei sellaisina voida pitää. Tulos näyttää varsin toiselta, kun tarkastellaan muutamia tieteen erikoisaloja edustavia teoksia.

Tarkasteltavana ovat Varhaisnykysuomen korpukseen (VNK) sisältyvät laskenta- ja eläinoppia käsittelevät teokset *Laskento* (1848) ja *Zoologia* (1868). Jo satunnaisotot tuottaa runsaasti esimerkkejä. *Zoologia*-teoksessa esiintyy kymmeniä eläinlajeihin ja -lahkoihin viittaavia *jA*-johtimisia nimityksiä (esim. 3f). Lisäksi teoksessa tavataan elotonta tarkoitetta nimeävät anatomian termit eli lihaksistoon viittaavat nimitykset (esim. 3g). *Laskento*-teoksessa taas esiintyy elottomaan tarkoitteeseen viittaavia matematiikan termejä (esim. 3h). Esimerkeissä on nimityksiä, jotka ovat vakiintuneita ja edelleen käytössä. Esimerkiksi tapausten 3g–h termeille löytyy samaa skeemaa noudattavia vastineita niin latinasta kuin muista indoeurooppalaisista kielistä: en. *extensor*, ru. *stäckare*, sa. *Stecker* 'ojentaja(lihas)'; en./ ru./ sa. *divisor* 'jakaja' (mat.); en. *denominator*, ru. *nämnare*, sa. *Nenner* 'nimittäjä' (mat.).

- (3) f. *kaivaja, kehrääjä, kiittäjä; hyönteissyöjät, järsiäiset* 'jyrsijät', *kasvin-syöjät, lehden-kiertäjät laulajat, matelijat, märehitjät*

g. *koukistaja, ojentaja*

h. *jakaja, kertoaja, nimittäjä, osoittaja, selittäjä, tulontekijät*

Erikoisalan teosten niin eläimiin kuin elottomiin tarkoitteisiin viittaavien *jA*-johdosten määrät ovat aiempaan nähden suuria. Kysymys ei kuitenkaan ole yleisestä, jokapäiväisestä sanastosta vaan erikoiskielistä. Toisaalta kielen kehityksen näkökulmasta ilmaukset edustavat aikakaudelle erityisen ominaista piirrettä ja olennaista sanastoa, nimittäin 1800-luvun tieteellisen termityön tuloksia (ks. aiheesta tark. esim.

Laine 2007; Pitkänen 2008). Sanasto on leksikaalista; ilmaukset on muodostettu suoraan nimitysfunktion. Tapauksissa on käännös- ja merkityslainoja, mikä hankaloittaa ilmausten sananmuodostuksellisen taustan analysoimista. Sanan taustalla voi olla funktioita ikään kuin kerroksittain: ilmauksen tausta voi lähtökielellä olla spontaaniin sananmuodostukseen perustuva, mutta tulokielellä on lainasanojen tavoin kysymys ikään kuin automaattisesti nimitysfunktiossa esiintymisestä.

1900-lukua edustava varhaisempi aineisto-osa koostuu 1900-luvun alkuvuosikymmenten kirjallisuudesta poimituista 200 *JA*-johdoksesta sekä *Uudissanasto 80:n* 200 johdoksesta. *Nykysuomen sanakirjan* sanasto ei ole nykysuomen (tai 1900-luvun) sananmuodostuksen näkökulmasta erityisen informatiivista, koska mukana ovat kaikki sanastokerrostumat kautta kielen historian. Sama kerroksellisuus koskee tietysti myös aiempien vuosisatojen aineistoja, mutta varsinkin vanhan kirjasuomen osalta kaiken kirjoitetun kielen määrä on suhteellisen vähäistä, ja siksi otokset suhteessa katavampia. Kaiken kirjallisen sanaston määrä on nykysuomessa niin valtava, että erityisesti leksikaalisen sananmuodostuksen todelliset toteutumukset tulevat parhaiten esiin uudissanastojen avulla. Varsinaisen tutkimusaineiston rinnalla olen vertailuaineistona käyttänyt myös *Nykysuomen sanakirjan* johdoksia.

Kaunokirjallinen aineisto ja uudissana-aineisto vastaavat ihmiseen viittaavien ilmausten ja muiden nimitysten määrien osalta toisiaan. Molemmissa suhde on 186/14. *Nykysuomen sanakirjan* otos on samansuuntainen (NS 179/21). Osa-aineistossa ammatinnimitysten määrä on varsin suuri. Erityisesti 1960–1970-luvun uudissanastoissa tyypillisiä merkitysryhmiä ovat erilaiset *hoitaja*-edusosaiset nimitykset (esim. 4a). Myös *avustajat*, *ohjaajat* ja *tarkastajat* ovat runsaasti edustettuina (esim. 4b). Sanastossa on niin ikään monia *neuvoja*, *opettajia*, *suunnittelijoita* ja *johtajia*. Ajanjaksolla on tullut ajankohtaiseksi muodostaa myös atk-sanastoa (esim. 4c); erityisesti huomio kiinnittyy urheilusanaston runsauteen (esim. 4d). *JA*-johdoksia on muodostettu runsaasti myös viihdealan ja muiden yhteiskunnan tuoreiden ilmiöiden nimeämiseen (esim. 4e). Valtaosa uudesta sanastosta on rakenteeltaan yhdyssanoja.

- (4) a. *hammashoitaja, hygieniahoitaja, jalkojenhoitaja, kerroshoitaja, kuntohoitaja, terveydenhoitaja, työterveyshoitaja; musiikkikirjastonhoitaja, perhepäivähoitaja*
- b. *kehitysyhteistyöavustaja, koulunkäyntiavustaja, kulttuuriavustaja, lehdistöavustaja, osasto-avustaja; ammatinvalinnanohjaaja, askartelunohjaaja, leikinohjaaja, liikenteenohjaaja, liikunnan-ohjaaja, lomaohjaaja, opinto-ohjaaja, pienryhmäohjaaja, ulkoiluohjaaja; hintatarkastaja, huoltotarkastaja, koulutoimentarkastaja, lupatarkastaja, työsuojelutarkastaja*
- c. *atk-kirjoittaja, atk-suunnittelija, ohjelmoiija, tietokoneohjelmoiija*
- d. *etenijä, kiekkoilija, kirittäjä; avainpelaaja, kakkospolttaja, kenttäpelaaja, ketjupelaaja, kärkipelaaja, laitapuolustaja, lajivalmentaja, taitoluistelija, talliajaja, tehdasajaja*

- e. *folklaulaja, kansantaiteilija, keikkalaulaja, kohukirjailija, kohunäyttelijä, viihdetaitelija, juorutoimittaja, seurapiiritoimittaja; aseistakieltäytyjä, kerskakuluttaja, pintaliittäjä, protestilaulaja*

Jumalaan viittaavia nimityksiä nykysuomen aineistossa ei tavata. Tämä ei tietenkään tarkoita, että ilmaukset olisivat esimerkiksi hengellisestä kielestä poistuneet. Myös *Nykysuomen sanakirjan* aakkosten alkupään 200 johdoksen otokseen Jumalaan viittaavia nimityksiä osuu kaksi (*armahtaja, edesauttaja*). Samaten muiden uskomusolentojen nimitykset vain yhtä tapausta lukuun ottamatta puuttuvat aineistosta. Tämä on kaunokirjalliseen aineistoon lukeutuva, pahalaiseen viittaava *päärienaaja*. Kysymys on kuvailevasta ja kerrallisesta muodosteesta.

1900-luvun varhaisemmassa aineisto-osassa esiintyy neljä eläintennimitystä, jotka kaikki ovat peräisin kaunokirjallisuudesta. Uudissanastossa eläimeen viittaavia nimityksiä ei ole. Nimitykset vastaavat motivaatioltaan aiempia; kaikki ovat tarkoitteen toimintaa kuvailevia. Tapauksista kaksi viittaa suureen ja keskeiseen hyötyeläimeen, lehmään (esim. 4f), kolmas puolestaan myyrään ja tämän käyttäytymiseen puutarhan tuholaisena (esim. 4g). Jälkimmäinen on erikoinen ja vaikuttaa kerralliselta (kantasana *sissistä* muodostettu verbijohdos). Motivaatioltaan muista poikkeava ääneen perustuva linnunnimitys (esim. 4h; tarkoitteella on myös muita ääneen perustuvia nimityksiä, kuten *kuurnantilkuttaja, metsäseppä, tynnyrilintu*). Myös *Nykysuomen sanakirjan* otos osoittaa *JA*-johtimisten eläintennimitysten olevan nykysuomessa suhteellisen harvinaisia: 200 johdoksesta tapauksia on neljä, ja niistä kaikki samaan verbiin *astua* perustuvia (*astuja* [lintulahko], *kanta-astuja, varvasastuja; astuja* esim. siitosorista). Tapaukset ovat jälkimmäistä lukuun ottamatta termimäisiä, eläinlajeja tyyppiteleviä ilmauksia. Aiempina vuosisatoina tuttuja deskriptiivisiä nimityksiä ei otoksessa esiinny; myöskään kasvien nimityksiä ei ole.

- (4) f. *lypsäjä, maidonantaja*
 g. *sissittäjä*
 h. *oluentiputtaja* 'tiltalti'

1900-luvun varhaisemman aineisto-osan 400 johdoksesta elottomaan tarkoitteeseen viittaavia on 22. Määrä on selvästi aiempaa suurempi. Vuosisadan alun kaunokirjallisessa aineistossa tapauksia on kahdeksan ja 1960–1970-lukujen uudissanastossa lähes kaksinkertainen määrä eli 14. *Nykysuomen sanakirjan* vertailuaineisto vastaa uudissanaston elollis- ja elotontarkoitteisten jakaumaa (NS 184/16, U80 186/14). Elottomaan toimijaan viittaavat impersonaaliset tekijännimet ovat tyyppillisesti teknisten laitteiden ja koneiden (esim. 4i) sekä alusten nimityksiä (esim. 4j). Aineistoon sisältyy myös kaksi tietokoneohjelman nimitystä (esim. 4k). Impersonaalisia *JA*-johdoksia esiintyy sekä kaunokirjallisuus- että uudissanastoaineistossa. Ilmaukset ovat usein yhdyssanoja. Kaikkiaan sanastolle on vaivatonta löytää suoria vastineita indoeurooppalaisista kielistä (esim. en. *step counter*; ru. *stegräknares*; sa. *Schrittmesser* 'askelenlaskija'; en. *beta blocker*; ru. *betablockerare*; sa. *Betarezeptorenblocker* 'beetasalpaaja'; ru. *telefon svarare*; sa. *Anrufbeantworter* 'puhelin vastaaja'; en. 'kaasuttaja, kaasutin' en. *carburettor*, ru. *för-*

gasare, sa. *Vergaser*; en. *cruiser*; ru. *kryssare*; sa. *Kreuzer* 'risteilijä'). Tyyppien 4i-k edustajat vaikuttavat käännöslainataustaisilta joko suoraan tai omaksutun skeemarakenteen kautta.

(4) i. *akselinsäätäjä, arkinlaskija, askelenlaskija, kaasuttaja, kortinlukija, kulkukulkija, puhelinvastaaja*

j. *apuristeilijä, heräteraivaaja, jääkiittäjä, lomaristeilijä, tukkihinaaja*

k. *kääntäjä* 'käännösohjelma', *lukija* 'lukuohjelma'

Lisäksi aineistossa tavataan kuusi elotonta tarkoitetta kuvailevaa, kertaluontoisen oloista ilmausta, jotka ovat pääasiassa peräisin kaunokirjallisesta osasta. Vastaavanlaisia tapauksia löytyy myös *Nykysuomen sanakirjasta*. Nämä ilmaukset vaikuttavat spontaanin ja syntaktisen sananmuodostuksen tuloksilta, mutta ovat ilmeisesti siinä määrin vakiintuneita, että ovat tulleet sanakirjaan kirjatuiksi, esim. *aiheuttaja* (esim. *hyvinvoinnin, riidan a.*), *aikaansaaja* (esim. *pahennuksen, hauskuuden a.*), *alentaja* (esim. *vapaa kilpailu on tehokas hintojen alentaja*), *edistäjä* (esim. *pankit säästämisen edistäjinä*), *ehkäisijä* (esim. *sammalpeite on hyvä veden haihtumisen ehkäisijä*). Tapaukset ovat tyyliltään kirjakielisiä ja luonteeltaan tietynlaisesta konkreettisuudestaan huolimatta abstrakteja. Ne toimivat tekstissä eräänlaisina retorisinä tehokeinoina elollistaessaan elottoman tarkoitteen. Kuten muutkin aineiston vastaavantyyppiset ilmaukset, ne ovat luonteeltaan metaforisia.

Varsinaisessa aineistossa ei tavata edelleenkään *JA*-johtimisia välineennimityksiä. Todettakoon kuitenkin, että vertailua varten poimitussa *Nykysuomen sanakirjan* otoksessa välineeseen viittaavia johdoksia on kaksi: (esim. venttiilin) *aukaisija* ja (esim. säilykepurkin) *avaaja*. Johdoksilla on saman skeeman mukaiset vastineet useissa muissa kielissä, kuten englannissa, ruotsissa ja saksassa (en. *tin opener*; ru. *konservöppnare*; sa. *Dosenöffner* 'säilykepurkin avaaja'). Tapaukset vaikuttavat käännöslainoilta (ks. myös Pulkkinen 1984). Johdoksen *avaaja* osalta epätavalliseen nimeämistapaan on saattanut vaikuttaa vierasperäisiä esikuvia voimakkaammin se, että verbiin *avata* perustuva *in*-johdos (*avain*) on ollut jo erityismerkitykseen vakiintuneena käytössä (sana on vanha ja tunnettu myös kirjasuomessa Agricolasta alkaen). Välineennimitysten kriteerinä voidaan pitää tarkoitteen käyttämistä konkreettisena (kädessä pidettävänä) työkaluna. Muut elottomaan tarkoitteeseen viittaavat leksikaaliset *JA*-johdokset ovat niin sanottuja impersonaalisia tapauksia; kysymys on tyypillisesti sellaisten koneiden ja muiden laitteiden nimityksistä, jotka käyttävät voimanlähteenään muuta kuin ihmistä. Prototyyppisten tapausten lisäksi on kategorioinnin kannalta epäselvempiä tapauksia. Tällaisia ovat aineiston kaksi yksittäistapausta, toinen esineen (esim. 4m) ja toinen lääkeaineen nimitys (esim. 4n). Molemmissa taustamerkityksenä on perusskeeman mukainen itsenäinen toimija. Motivaatio perustuu esineen tai aineen aikaansaamaan konkreettiseen muutokseen.

(4) l. *kärventäjä* (tupakasta), *tököttäjä* (moottoriveneestä), *varoittaja* (vaistosta)
m. *kylmänvaraaja* 'kylmäkalle tms.'
n. *beetasalpaaja*

1900-luvun loppua ja 2000-lukua edustava aineisto koostuu *Uudissanat rötösherrasta salarakkaaseen* -teoksen (Eronen 2007; sanasto v. 1982–2007) sanastosta ja Kieli-pankin 1990-luvun sanomalehtiaineistosta poimituista *JA*-johdoksista. 400 johdoksesta vain 11 on muita kuin henkilöviitteisiä. Kaikki nämä ovat impersonaalisia. Kuten 1900-luvun varhaisempaa sanastoa edustavassa aineistossa, tässäkin impersonaalisten tapausten määrä on uudissanastossa suurempi kuin muussa aineistossa. Tässä mielessä nykysuomen aineistot eivät ole aivan vertailukelpoiset, sillä vanhemmassa osassa uudissanaston määrä on 200 *JA*-johdosta (impersonaalisia 14) ja uudemmassa 50 (impersonaalisia 7). Tuoreemmissa uudissanoissa elottomaan tarkoitteeseen viittavia *JA*-johdoksia on siis suhteellisesti aiempaa enemmän. Tämä voi vaikuttaa siihen, että nykysuomea edustavassa varhaisemmassa aineisto-osassa elotontarkoitteisten ilmausten osuus on myöhempää osaa suurempi (22/378, 11/389).

Viime vuosikymmenten uudet *JA*-johdokset (ja sellaisen sisältävät yhdyssanat) eivät juuri eroa merkitykseltään 1960–1970-luvun uudissanastosta. Valtaosa johdoksista on erilaisia yhteiskunnallisia toimijoita nimeäviä yhdyssanoja. Myös impersonaalisten johdosten osalta 1900-luvun varhaisempi ja 1900-luvun lopun ja 2000-luvun alun aineisto ovat varsin samantyyppisiä. Uusia laitteiden ja koneiden nimityksiä ovat *massa-varaaja* 'keraaminen lämmönvaraaja' ja *porraskiipijä* 'portaisiin asennettu pyörätuolinkuljetin' sekä alusten nimitykset *purjeristeilijä* 'huviristeilyyn suunniteltu moderni purjelaiva' ja *vesipommittaja* 'metsäpalojen sammutukseen käytettävä lentokone'. Varsinaisista koneiden ja laitteiden nimityksistä eroavat ilmaus *aitoustekijä* 'hologrammi tms.' (esim. setelissä) sekä lääkeaineiden nimitykset *plasmanlisääjä* 'plasmaekspanderi; plasmanlaajentaja' ja *solunsalpaaja* 'sytostaatti'. Kaikki aineiston elotontarkoitteiset tapaukset perustuvat tavalla tai toisella itsetoimivuuteen.

Kaikkiaan uusimman aineiston 11 elotontarkoitteisesta johdoksesta kymmenen esiintyy varsinaisessa nimitysfunktiossa; yksi on jo aiemmin mainittu abstrakti ja kuvaileva *aiheuttaja* (esim. allergian, hajun, ongelman a.). Tapaus on yksittäinen, mutta esiintymiä on tarkastellussa sanomalehtiaineistossa useita. Ilmaisutapa onkin elottomasta tarkoitteesta käytettynä vakiintunut. Näin ollen voidaan todeta, ettei 400 johdoksen aineistoon ole osunut ainoatakaan tapausta, joissa olisi kysymys elotontarkoitteisen *JA*-johdoksen tilapäisestä, syntaktisesta käytöstä. On kuitenkin tunnettua, että tämän tyyppistä käyttöä nykysuomessa esiintyy (vrt. esim. ISK 2004: § 253 *Auto on ilmanpilaaja, maise-manrumentaja ja oikea tappaja*). Se, miksei *JA*-johdosten syntaktista käyttöä esiinny 1990-luvun sanomalehtiaineistossa, on kiinnostava kysymys ja tarjoaa varsin mielenkiintoisen jatkotutkimuskohteen. Kieli muuttuu ja omaksuu nopeasti ilmaisutapoja ennen kaikkea englannista. Onko mahdollista, että tämän päivän sanomalehtikieli eroaisi tältä osin tutkimusaineiston 90-luvun kielestä? Vai onko kysymys sittenkin tekstilajista, eli eroavatko sanomalehti- ja aikakauslehtikieli syntaktisten *JA*-johdosten käytön osalta toisistaan? Ainakin 2000-luvun naistenlehdissä selkaiset kerralliset ilmaukset kuin *hiusten pikaraikastaja* (kuivashampoosta), *kesäpäivän sulostuttaja* (tuoksusta) tai *illallispöydän kruunaaja* (viinistä) kuuluvat yleiseen kielenkäyttöön.

Tuoretta aikakauslehtikieltä tai yleensä lehtikieltä edustavien sähköisten aineistojen puuttuessa ei ilmaisutyyppin käyttöä ole tässä yhteydessä ollut mahdollista selvit-

tää tarkemmin tai laajemmin. Olen kuitenkin käynyt vertailun vuoksi läpi Kielipankin suomen kielen tekstikokoelmaan (FTC) sisältyvien *Tekniikan Maaailma* -lehden vuosikertojen (v. 1995–1997) *jA*-johdokset. Vaikka elotontarkoitteisessa sanastossa tavataan nimenomaan teknisten laitteiden nimityksiä, ei tämä nouse aineistosta erityisen vahvasti esiin: 50 *jA*-johdoksesta elotontarkoitteisia on kuusi. Syntaktista sanamuodostusta edustavia tapauksia näistä on kolme: *pakoputkiresonanssin aiheuttaja* (eräänlaisesta kiinnikkeestä), *pahin haastaja* (tietystä automerkistä), *ilman kuivaaja* (ilmanlämpöpumpusta). Samanikäiseen sanomalehtiaineistoon verrattuna määrä antaa kuitenkin viitteitä piirteen mahdollisesta tekstilajisidonnaisuudesta.

Tarkastelen aineistoanalyysin lopuksi *jA*-tekijännimistä koostuvaa murreaineistoa. Muoto-opin arkiston sanastoon pohjautuvassa aineistossa on noin 1 700 *jA*-johdosesiintymää (DMA, signum 016, tekijännimet). Muut tekijännimityypit ovat vain marginaalisesti edustettuina. Tarkastelen seuraavaksi lyhyesti murreaineiston muuta kuin ihmistarkoitteista sanastoa. Laajassa aineistossa on 15 eläimen nimitystä. Suurimman ryhmän muodostavat hevoseen viittaavat ilmaukset. Agraariyhteiskunnassa keskeiseen ja arvokkaaseen kotieläimeen viittaavia nimityksiä on murteissa muutenkin runsaasti. *jA*-johtimisten nimitysten motivaationa on jokin hevoseen liitettävä ominaisuus (esim. 5a). Suureen hyötyeläimeen viittaava on myös aineiston lehmän nimitys *lypsäjä*. Toisen keskeisen merkitysryhmän muodostavat luonnoneläinten nimitykset (esim. 5b). Aineistossa on myös kaksi edellisiä yleisluonteisempaa nimitystä (esim. 5c) ja yksi koirarodun nimitys (esim. 5d). Murreaineiston tyypit vastaavat kirjakielistä pääaineistoa.

- (5) a. *hyvä juoksija, juoksijahevonen, huonollainen kävelijä, hirmunel laukkoja, puuhumpurija*
- b. *käkättäjä* (harakasta), *kairaaja* (tietynlaisesta madosta), *purija* (ankeriaasta: *ei ole purija*), *molistaja* (sammakosta, motivaatio eläimen ääntelyssä; ks. myös NS s. v. *molista*)
- c. *eläjä* 'eläin' (satiaisesta), *olija* 'olento, otus' (lapamadosta)
- d. *saksanseisoja* (koirarotu)

Elollistarkoitteisia tapauksia murreaineistossa edustaa eläinten lisäksi kuusi¹¹ yli-luonnollisen olennon nimitystä, joista kolme viittaa uskomusolentoon (esim. 5e), kaksi tautiolentoon tai tauteihin (esim. 5f) ja yksi luonnonilmiöön (esim. 5g). Kaikilla merkitysryhmillä on vastineet pääaineistossa.

- (5) e. *jyllääjä* 'kummitus talossa, jossa lapsi oli tapettu', *kulukija* 'kummitus', *tap-paja* 'kuolema'

11. En ole laskenut tähän enkä pääaineistoon johdosta *halti(j)a* sen lainaperäisen taustan vuoksi (ks. esim. SSA).

- f. *riivaaja* 'mielenhäiriö', *väsyttävä* 'sairaus'
g. *jyrähtelijä* 'ukkonen'

Elottomaan olentoon viittaavia ilmauksia on murreaineistossa kahdeksan, joista neljä koneen nimitystä (esim. 5h); kaksi näistä vaikuttaa nimitysfunktion vakiintuneilta ja kaksi deskriptiivistä kertaluonteisilta. Mukana on myös kaksi laitteen nimitystä (esim. 5i) ja lisäksi kaksi erityistapausta, joissa tavallisesti elollisesta tarkoitteesta käytettävällä nimityksellä *olija* viitataan ei-aktiivisiin toimijoihin, rakennukseen ja ruumiinosaan (esim. 5j). Tarkoitteet ovat aktiiviselle toimijalle vastakohtaisesti liikkumattomia ja paikallaan pysyviä.¹² Tapaukset ovat samalta murrealueelta tallennettuja.

- (5) h. *mullistaja* (maatalouskoneesta, äkeestä), *pommittaja*, *jyrryttävä* (molemmat lentokoneesta), *rakuttaja* (huonosta ompelukoneesta)
- i. *puhristajat* 'tuulilasinyyhkijät', *ilmanpuhristaja* (venttiili)
- j. *olija* (kirkkotallista); *olija* (lastoitetusta polvesta)

Kaikkiaan murreaineistossa hyvin yleisten *JA*-johdosten esiintyminen muussa kuin ihmisviitteisessä käytössä osoittautuu kirjakielen tavoin vähäiseksi. Erityisesti eläinten nimitysten määrä vaikuttaa suhteellisen pieneltä siihen nähden, että puhuttu kieli on johdosten käytön kannalta monipuolista ja myös kielenhuollon säännöstelystä vapaa.¹³

4 *JA*-tekijännimet 1500-luvulta nykysuomeen

Kautta kirjasuomen historian *JA*-johdoksia on käytetty ennen kaikkea ihmistarkoitteisista toimijoista. Ihmisviitteisten tapausten ohella perusskeemaa ovat vanhastaan toteuttaneet vain muutamat muut aktiivisten, elollisten olentojen nimitykset (ylikuonnolliset olennot ja eläimet). Vanhimmissa eli 1500–1600-luvun aineistossa *JA*-johdoksella ei viitata koskaan elottomaan tarkoitteeseen, ja tämä pätee niin leksikaaliseen kuin syntaktiseen sananmuodostukseen. 1700-luvulta lähtien *JA*-johdinta aletaan vähitellen käyttää myös elottomista tarkoitteista. Nämä johdokset ovat tyypillisesti laitteiden tai koneiden nimityksiä ja entiteetin elottomuudesta huolimatta perusskeeman mukaisia. Johdosten määrä lisääntyy ja monipuolistuu semanttisesti nykysuomeen tultaessa. Diakronisesti tarkasteltuna merkityksen laajentumisen seurauksena muodos-

12. *s _ oli semmonev välttämätön olija se kirkkotalli* (5 a Himanka); *miksei se siinä [nyrjähtänyt polvi lastoissa] ois ollut rauhallinen oli/ja ?* (5 a Himanka) (DMA).

13. Huomautettakoon tässä, että ilmaisutyyppien yleisyys ja produktiivisuus ovat eri asioita: konkreettisten toteutumien määrä sinänsä ei ole osoitus johdostyyppien produktiivisuudesta tai epäproduktiivisuudesta (ks. esim. Lehtinen 1976; Rintala 1978). Käsillä olevan tutkimuksen kannalta kiinnostavaa on tarkastella tietyn johdostyyppien semanttista käyttöä; tarkasteltava johdostyyppi on kielessä kiistatta produktiivinen.

tuu kategoria, jonka ytimestä edetään personoitujen ylluonnollisten olentojen ja eläimien kautta elottomien tarkoitteiden nimityksiin. Kaikki merkitysryhmät noudattavat tekijännimien perusskeemaa: tärkeää on aktiivinen toimijuus. Tarkoite itse on toimija. Kaikkiaan skeeman laajentuminen ihmistarkoitteisten toimijoiden ja kuvailevien eläintennimitysten ulkopuolelle vaikuttaa vahvasti muista kielistä omaksutulta.

Aineiston johdosten semanttisessa laadussa on olennainen ero monien muiden kielten vastaaviin johdoksiin nähden: tutkimusaineiston 2 000 *JA*-johdoksen joukossa ei ole välineennimityksiä. Tätä ryhmää on pidetty agenttiivisten tekijännimien semanttisena laajentumana jopa universaalina (ks. esim. Luschützky & Rainer 2011b: 287–289; myös tämän artikkelin luku 2). Välineennimitykset eroavat perusskeemasta: niissä ei ole kysymys kantaverbin määräämään toiminnan suorittajasta, vaan toimija on joku muu ja *JA*-johdos on tuon toiminnan väline. Tutkimusaineisto ei kata kaikkea kieltä, ja tunnettua on, että suomessa on yksittäisiä *JA*-johtimen sisältäviä välineennimityksiä (*pullonavaaja, nitoja*). Tyypin harvat edustajat vaikuttavat käännöslainataustaisilta. Tutkimusaineiston perusteella tyypilliset välineennimet eivät kuitenkaan lukeudu *JA*-johtimen käyttöalaan. Agenttiivisten tekijännimien kanssa samajohtimisten välineennimien puuttumiseen vaikuttaa olennaisesti se, että kielessä on ollut tarjolla tätä tarkoitusta varten oma johdin. Näin ollen tarkoitukseen ei ole tarvinnut käyttää ainesta, jolla on ensisijaisesti agenttiivisen tekijän merkitys (ks. tästä myös Booij 1986: 511; Rosenberg 2011; Luschützky & Rainer 2011a: 5). Selitys pätee hyvin suomessa produktiivisen *in*-johtimen ansiosta (ks. johdoksista Länsimäki 1987).

Lauri Hakulinen toteaa vuonna 1957 (s. 136) suomen kielen *JA*-johtimen olevan hyvin produktiivinen mutta vain heikosti polyseeminen. *Iso suomen kielioppi* antaa 2000-luvun *JA*-johdoksista käyttöaloiltaan monipuolisen kuvan. Kuinka polyseeminen nykysuomen *JA*-johdin lopulta on? Polyseemisuudesta puhuttaessa on kysymys monimerkityksisyydestä. Tutkimukseni perusteella *JA*-johdin vaikuttaa olevan polyseemimmillään 1800-luvun termityössä. Monet tältä ajalta peräisin olevat käsitteet ovat yhä käytössä ja vaikuttavat edelleen johtimen välittämään polyseemiseen kuvaan (mm. matematiikan ja anatomian termit). Tutkimukseni perusteella *JA*-johdosten polysemia vaikuttaa edellä käsiteltyjen perusskeemaa noudattavien merkityksen laajentumien tavoin pitkälti muualta omaksutulta eli yksittäisille ilmauksille on löydettävissä vierasperäiset esikuvat. *JA*-johtimelle tapahtuneet merkitysalan muutokset ovat siis mitä todennäköisimmin kielikontaktien aiheuttamia (ks. ieur. kielten osalta samoin Müller 2011). Vieraiden vaikutteiden on todettu kaikkiaan olevan tekijännimitystyyppien semanttisessa laajentumisessa ja polysemiassa merkittävä tekijä (esim. Luschützky & Rainer 2011b: 329).

Diakronisesta näkökulmasta *JA*-johdin on polyseeminen siinä mielessä, että se on sallinut eri merkitysryhmiin kuuluvien käännöslainojen muodostamisen. Mikäli polyseemisuuden katsotaan edellyttävän omalähtöistä produktiivisuutta, ei *JA*-johdinta voitane kuvata polyseemiseksi. Tilanne on toinen, mikäli voidaan osoittaa muita kuin käännöslainataustaisia todellisia tapauksia (käytännössä välineennimiä). On kuitenkin hyvä huomata, että käytännössä on vaikea aukottomasti erotella, mitkä ilmaukset ovat käännöslainataustaisia ja mitkä aiempien käännöslainojen välityksellä omaksutun skeemarakenteen mukaisia omia muodosteita. Samannäköiseen lopputulokseen on pe-

riaatteessa mahdollista päätyä, kun on kysymys sellaisista kielissä erityisen produktiivisista ilmaisutyypeistä kuin tekijännimet. Nimitysfunktiossa esiintyessään tekijännimet ovat tosin tyypillisiä kulttuurisanoja, mikä auttaa alkuperää selvittäessä: nimitys omaksutaan tyypillisesti sieltä mistä tarkoitekin.

Suomen kielen *JA*-johdosten skeemaa voi luonnehtia joustavaksi: se on sulkenut monenlaiset käännöslainat luontevasti joukkoonsa, vaikka omalähtöisessä sananmuodostuksessa olisi todennäköisesti valittu toisinaan toisin.¹⁴ Tosin itsenäisesti toimivat koneet ja muut automaattiset laitteet edustavat kokonaan uudenlaisia käsitteitä, joiden nimeämiseen ei ole vanhastaan ollut mallia; sellainen omaksuttiin uudelle ajalle tultaessa naapurikielistä. Välineennimityksillä taas on vanhastaan ollut oma skeemansa. Tutkimusaineiston perusteella ja murreaineiston tukemana voidaan todeta, ettei kirjasuomen perusskeemaa toteuttamattomien *JA*-johdosten vähyyys vaikuta johtuvan niinkään kielenhuollon säännöstelystä vaan osoittautuu kielelle luontaiseksi, omaperäiseksi ominaisuudeksi. Kuten 1800-luvun sanastotyö osoittaa, produktiivisesta ja joustavasta *JA*-johtimesta on kuitenkin tarpeen tullen moneksi.

Lähteet

Aineistolähteet

- AI–III = *Mikael Agricolan teokset* [1543–1552]. Näköispainos. Porvoo: WSOY 1987.
- ERONEN, RIITTA 2007: *Uudissanat rötösherrasta salarakkaaseen*. Helsinki: Otava.
- FLORINUS, HENRIK [1678]: *Nomenclatura rerum brevissima Latino–Sveco–Finnonica*. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1976.
- FTC = Suomen kielen tekstikokoelma. Kielipankki. CSC – Tieteen tietotekniikan keskus. <https://sui.csc.fi/group/sui/lemmie> (4.8.2014).
- GANANDER, CHRISTFRID [1787]: *Nytt Finskt Lexicon* (otos aakkosväli A–E). Toimittanut Liisa Nuutinen. SKST 676 & KKTKJ 95. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1997.
- LÖNNROT, ELIAS 1848: *Suomen ja ruotsin tulkki*. VNK.
- DMA = Digitaalinen muoto-opin arkisto. Kielipankki. CSC – Tieteen tietotekniikan keskus. <http://www.csc.fi/tutkimus/> /kielitiede (5.9.2013).
- NS = *Nykysuomen sanakirja 1* (otos aakkosväli A–E). Helsinki: WSOY 1951.
- SCHRODERUS, ERIK [1637]: *Lexicon Latino–Scondicum*. Holmiae. Näköispainos. Toimittanut Bengt Hasselman. Uppsala 1941.
- Uudissanasto 80*. Toimittanut Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielitoimisto. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & WSOY 1979.
- VKK = Vanhan kirjasuomen korpus. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <http://kotas.fi/>

14. Onpa Lönnrot 1800-luvun sananmuodostuspaineessa muodostanut sellaisiakin johdoksia kuin *nokija* 'nuohooja, nokikolari', *sysjä* 'syden polttaja' ja *vanuja* 'sorvari' (puun työstöön liittyvästä käytöstä ks. NS s. v. *vanuke*, *vanukemassa*, *vanuttaa* 3). *-JA* vaikuttaa näissä ymmärretyn indoeurooppalaisten kielten *r*-aineksisten tekijännimijohtimien tavoin myös denominaaliseksi. Koska tämänkaltaista käyttöä varten on suomessa ollut omat keinonsa, ovat tapaukset jääneet yksittäisiksi muistoiksi 1800-luvun ennakkoluulottomasta sepitystyöstä.

- korpus/vks/meta/varia/westh_rdf.xml (12.10.2013).
 VNK = Varhaisnykysuomen korpus. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/smtr/smtr_coll_rdf.xml (19.10.2013).
 VR = *Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*. Holmiae 1644.

Kirjallisuuslähteet

- BAUER, LAURIE 2000: What you can do with derivational morphology. – Sabrina Benjaballah, Wolfgang U. Dressler, Oskar E. Pfeiffer & Maria D. Voeikova (toim.), *Morphology 2000* s. 37–48. Amsterdam: John Benjamins.
- BEARD, ROBERT 1990: The nature and origins of derivational polysemy. – *Lingua* 81 s. 101–140.
- BOOIJ, GEERT E. 1986: Form and meaning in morphology. The case of Dutch ‘agent nouns’. – Geert E. Booij & Jaap van Marle (toim.), *Linguistics* 24 s. 503–517 (3, special issue Modular approaches to morphology).
- 2012: *The grammar of words. An introduction to linguistic morphology*. Kolmas painos. Oxford: Oxford University Press.
- DALTON-PUFFER, CHRISTIANE 1994: Are Shakespeare’s agent nouns different from Chaucer’s? On the dynamics of a derivational subsystem. – Dieter Kastovsky (toim.), *Studies in Early Modern English* s. 45–58. Berlin: Mouton de Gruyter.
- DRESSLER, WOLFGANG U. 1980: Universalien von Agens-Wortbildungen. – Gunter Brettschneider & Christian Lehmann (toim.), *Wege zur Universalienforschung. Sprachwissenschaftliche Beiträge zum 60. Geburtstag von Hansjakob Seiler* s. 110–114. Tübingen: Gunter Narr.
- 1986: Explanation in natural morphology, illustrated with comparative and agentnoun formation. – Geert E. Booij & Jaap van Marle (toim.), *Linguistics* 24 s. 520–548 (3, special issue Modular approaches to morphology).
- 1987: Word formation as part of natural morphology. – Wolfgang U. Dressler, Willi Mayerthaler, Oswald Pngl & Wolfgang Ullrich Wurzel (toim.), *Leitmotifs in natural morphology* s. 99–126. Studies in Language Companion Series 10. Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- EKBERG, LENA 1995: Ordbildningens gränser. Om *-are* avledning i svenskan. – *Arkiv för nordisk filologi* 110 s. 179–198.
- HAKULINEN, LAURI 1957: *Handbuch der finnischen Sprache. Osa 1*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HEYVAERT, LIESBET 2003: *A cognitive-functional approach to nominalization in English*. Cognitive Linguistics Research 26. Berlin: Mouton de Gruyter.
- HÄKKINEN, KAISA 2004: *Linnun nimi*. Helsinki: Teos.
- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. SKST 950. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KASTOVSKY, DIETER 1971: The old English suffix *-er(e)*. – *Anglia. Zeitschrift für Englische Philologie* 89 s. 285–325.
- 1985: Deverbal nouns in Old and Modern English. From stem-formation to word-formation. – Jacek Fisiak (toim.), *Historical semantics. Historical word-formation* s. 221–261. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 29. Berlin: Mouton de Gruyter.
- 1986a: The problem of productivity in word formation. – Geert E. Booij & Jaap van Marle (toim.), *Linguistics* 24 s. 585–600 (3, special issue Modular approaches to morphology).

- 1986b: Diachronic word-formation in a functional perspective. – Dieter Kastovsky & Aleksander Szwedek (toim.), *Linguistics across historical and geographical boundaries I* s. 409–421. Linguistic Theory and Historical Linguistics. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 32. Berlin: Mouton de Gruyter.
- KOIVISTO, VESA 1992: Metafora verbijohdosten käyttö- ja muutosvoimana. – Lauri Harvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne & Tiina Onikki (toim.), *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin* s. 91–104. Suomi 162. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOSKI, MAUNO 1978: Suomen sananjohdon perustyytit. – Kaisa Häkkinen & Fred Karlsson (toim.), *Papers from the Conference on General Linguistics. Seili 24–25.8.1978* s. 103–117. Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisuja 2. Turku: Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- 1981: Mitä leksikaalistuminen on? – Kaisa Häkkinen (toim.), *Sananmuodostuksen ongelmia* s. 5–27. Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisuja 7. Turku: Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- LAINEN, PÄIVI 2007: *Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 77. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- 1988: A usage-based model. – Brygida Rudzka-Ostyn (toim.), *Topics in Cognitive Linguistics* s. 127–164. Current issues in Linguistic Theory 50. Amsterdam: John Benjamins.
- LEHTINEN, TAPANI 1976: Synkronisia ja diakronisia näkökohtia johto-opillisesta produktiivisuudesta. – Raija Lehtinen, Tapani Lehtinen, Pirkko Nuolijärvi & Heikki Paunonen (toim.), *Kielitieteellisiä lehtiä. Kotikielen Seuran sadannen toimivuoden täytyessä* s. 88–97. Suomi 120:4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEINO, PENTTI 1993: *Polysemia – kielen moniselitteisyys. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 1*. Kieli 7. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 1994: Morfeemien polysemia. – Pentti Leino & Tiina Onikki (toim.), *Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2. Näkökulmia polysemiaan* s. 11–35. Kieli 8. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LESKINEN, HEIKKI 1963: Tekijän- ja tekimennimistä. – *Virittäjä* 67 s. 196–197.
- LILIE, EINAR 1921: *Studier över nomina agentis i nutida svenska*. Göteborg.
- LUSCHÜTZKY, HANS CHRISTIAN 2011: Agent-noun polysemy in Slavic. Some examples. – STUF 64:1 s. 75–97.
- LUSCHÜTZKY, HANS CHRISTIAN – RAINER, FRANZ 2011a: Introduction. – STUF 64:1 s. 3–7.
- 2011b: Agent noun polysemy in cross-linguistic perspective. – STUF 64:4 s. 287–338.
- LÄNSIMÄKI, MAIJA 1987: *Suomen verbikantaiset in : ime -johdokset*. SKST 469. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MÜLLER, PETER O. 2011: The polysemy of the German suffix *-er*: aspects of its origin and development. – STUF 64:1 s. 33–40.
- NUMMILA, KIRSI-MARIA 2008: *Kurkunkuristaja, jäsenkolottaja ja rinnaapistäjä*. Eräiden eläviksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimityksistä suomen kielessä. – *Sananjalka* 50 s. 38–72.
- 2011: *Tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä. Henkilötarkoitteisten johdosten merkitykset, funktiot ja rakenteet*. Turun yliopiston julkaisuja C 328. Turku: Turun yliopisto. <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/73881/AnnalesC328Nummila.pdf?sequence=1>.
- ONIKKI, TIINA 1994: Skeema merkitysrakenteen ja taustatiedon kuvauksessa. – Pentti Leino &

- Tiina Onikki (toim.), *Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2. Näkökulmia polysemiaan* s. 70–138. Kieli 8. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- PANAGL, OSWALD 1975: Kasustheorie und Nomina Agentis. – Helmut Rix (toim.), *Flexion und Wortbildung* s. 232–246. Wiesbaden: Reichert.
- PANTHER, KLAUS-UWE – THORNBURG, LINDA L. 2002: The roles of metaphor and metonymy in English *-er* nominals. – René Dirven & Ralf Pörrings (toim.), *Metaphor and metonymy in comparison and contrast* s. 279–319. Cognitive Linguistics Research. Berlin: Mouton de Gruyter.
- PELTOKORPI, PAULIINA 2002: *Kirjasuomen vanhoja taudinnimiä ja kansanuskomuksia niiden taustalla*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi. Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. SKST 1164. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PITKÄNEN-HEIKKILÄ, KAARINA 2013: Tietokirjojen suomentajat terminologian kehittäjinä ja vakiinnuttajina. – Outi Paloposki & Hannu K. Riikonen (toim.), *Suomennetun tietokirjallisuuden historia 1800-luvulta 2000-luvulle* s. 66–82. SKST 1289. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PULKKINEN, PAAVO 1984: *Lokarista sponsoriin. Englantilaisia lainoja suomen kielessä*. Helsinki: Otava.
- RAINER, FRANZ 2011: The agent-instrument-place "polysemy" of the suffix *-tor*. – STUF 64:1 s. 8–32.
- REMMER, ULLA 2011: Agent noun polysemy in Cheltic. The suffix *-mon-* in Old and Middle Irish and its Proto-Indo-European origins. – STUF 64:1 s. 65–74.
- RINTALA, PÄIVI 1978: Sananjohdon produktiivisuudesta ja sen rajoituksista nykysuomessa. – Alho Alhoniemi (päätoim.), Jussi Kallio, Mauno Koski, Päivi Rintala & Kalevi Wiik (toim.), *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6.2.1978* s. 151–164. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 6. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- ROSENBERG, MARIA 2011: The polysemy of agent nouns. Diachronic, synchronic and contrastive evidence from French and Swedish. – STUF 64:1 s. 53–64.
- RYDER, MARY ELLEN 1991: Mixers, mufflers and mousers. The extending of the *-er* suffix as a case of prototype reanalysis. – Christopher Johnson, Laurel A. Sutton & Ruth Shields (toim.), *Proceedings of the seventeenth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society* s. 299–311. Berkeley: Berkeley Linguistics Society.
- 1999: Bankers and blue-chippers. An account of *-er* formations in Presentday English. – *English Language and Linguistics* 3 s. 269–297.
- 2000: Complex *-er* nominal. Where grammaticalization and lexicalization meet? – Ellen Contini-Morava & Yishai Tobin (toim.), *Between grammar and lexicon* s. 291–331. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science 183. Amsterdam: John Benjamins.
- SCHERER, CARMEN 2005: The role of productivity in word-formation change. – *Historical Linguistics* s. 257–271.
- 2011: Polysemy and productivity in German. – STUF 64:1 s. 41–52.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* 1–3. Toinen painos. Päätoimittajat Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2000–2001.
- STUF 64:1 = LUSCHÜTZK, HANS CHRISTIAN – RAINER, FRANZ (toim.) 2011: *Language*

typology and universals. Sprachtypologie und Universalienforschung. Berlin: Akademie Verlag.

STUF 64:4 = LUSCHÜTZK, HANS CHRISTIAN – RAINER, FRANZ (toim.) 2011: *Language typology and universals. Sprachtypologie und Universalienforschung.* Berlin: Akademie Verlag.

SUMMARY

Productive expression type and extension of the domain: A diachronic approach to Finnish *-jA* derivatives from the 16th century to contemporary Finnish

As a concept and a phenomenon, agent nouns are widely known in languages. These are words formed with certain derivational affixes, typically referring to a person. This productive expression type typically relates to semantic extension. Usage generally extends from the original human meaning to encompass other animate creatures too (e.g. presences, animals, plants) on to inanimate objects (instruments, machines). The phenomenon can be observed as a scheme extension of the derivation type. This article examines how the use of the original Finnish *-jA* suffix, which has been used throughout its history to produce new vocabulary in Finnish, has changed over the centuries. The scope of this study requires relatively extensive research material in order to explore fully the ways in which the use of the derivational suffix *-jA* has developed over time. The main research data consists of 2 000 *-jA* derivatives and has been collected from text corpora and dictionaries over a period of 450 years. Literary data is also compared to the data of Finnish dialects.

In the oldest literary Finnish, the *-jA* suffix is used only with derivatives referring to humans (e.g. *kalastaja* ‘fisher’, *opettaja* ‘teacher’) and ‘human’ presences like God (e.g. *luoja* ‘creator’). After the 18th century, the use of the *-jA* suffix in the names of devices and machines increased (e.g. *hävittäjä* ‘fighter’, *kaasuttaja* ‘carburettor’). It is clear that the models for impersonal agent nouns were provided by foreign languages. In spite of its semantic extension, the original scheme of the derivation type has not changed over the centuries. The most important matter is that the entity is an active player. Research data reveals that the *-jA* suffix is not used in the name of instruments in literary Finnish. This differs substantially from the corresponding development of several Indo-European languages. One reason for this is possibly the existence of the Finnish suffix *-in*, which has traditionally been used for instrument names. It seems that authoritative language planning has played no significant role in this progression.

Produktiivinen ilmaisutyyppi ja käyttöalan laajentuminen: Diakroninen tutkimus suomen kielen *JA*-johdoksista 1500-luvulta nykysuomeen

Tekijännimet ovat ilmaisutyyppinä ja ilmiönä maailman kielissä yleisesti tunnettuja. Kysymys on tietyillä johtimilla muodostetuista ilmauksista, jotka tyypillisesti viittaavat ihmiseen. Käyttöalan semanttinen laajentuminen on tälle produktiiviselle ilmaisukeinolle ominaista. Tavallisesti johtimen käyttö laajenee alkuperäisestä ihmistarkoitteisesta merkityksestä muihin elollisiin olentoihin (esim. ylikuonnolliset olennot, eläimet, kasvit) ja edelleen elottomiin tarkoitteisiin (välineet, laitteet). Ilmiötä voidaan tarkastella johdostyyppin skeeman laajentumisena. Tässä artikkelissa selvitetään, kuinka suomen kielen omaperäisen *JA*-johtimen käyttö on muuttunut vuosisatojen kuluessa. Kysymys on deverbalisesta johtimesta, jolla on tuotettu uutta sanastoa suomen kieleen sen kaikissa kehitysvaiheissa. Tutkimustehtävä edellyttää suhteellisen laajaa aineistoa, joka tuo esiin *JA*-johtimen käytössä aikojen kuluessa tapahtuneet muutokset. Varsinainen tutkimusaineisto sisältää 2 000 *JA*-johdosta ja on koostettu tekstikorpuksista ja sanakirjoista. Aineisto kattaa yli 450 vuoden mittaisen ajanjakson. Kirjallista käyttöä verrataan tutkimuksessa myös murreaineistoon.

Vanhimmissa kirjasuomessa *JA*-johtimella viitataan ainoastaan ihmiseen (esim. *kalastaja*, *opettaja*) sekä ylikuonnollisiin ihmisenkaltaisiin tarkoitteisiin, kuten Jumalaan (esim. *luoja*). 1700-luvulta lähtien johtimen käyttö erilaisten laitteiden ja koneiden nimityksissä yleistyy (esim. *hävittäjä*, *kaasuttaja* 'kaasutin'). Merkitysalan laajentuminen viittaa vahvasti vierasperäisiin esikuviin. Muutoksista huolimatta johdostyyppin alkuperäinen merkitys on säilynyt vuosisadasta toiseen ennallaan, sillä kaikki johdokset noudattavat alkuperäistä perusskeemaa: tarkoite itse on aktiivinen toimija. *JA*-johdinta ei tutkimusaineiston perusteella käytetä missään kirjakielen kehityksen vaiheessa välineennimitysten muodostimena. Tämä poikkeaa olennaisesti muun muassa monien indoeurooppalaisten kielten tekijännimien kehityksestä. Selityksenä voidaan pitää sitä, että suomessa on välineennimityksiä varten ollut oma *in*-johdin. Virallisen kielenhuollon rooli ei vaikuta *JA*-johtimen semanttisessa kehityksessä erityisen merkitykselliseltä.

Kirjoittajan yhteystiedot (address):
etunimi.sukunimi@utu.fi